

Сцяцко П. У. Народная лексіка.— Мінск, 1970; Сцяц., III — Сцяцко П. У. Народная лексіка і словаўтварэнне.— Мінск, 1972; Сцяшк., I — Сцяшковіч Т. Ф. Гаворкі Ваўкавыскага раёна Гродзенскай вобласці Беларускай ССР.— Гродна, 1959; Сцяшк., II — Сцяшковіч Т. Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобл.— Мінск, 1972; Шатал.— Шаталава Л. Ф. Беларускае дыялектнае слова.— Мінск, 1975; Шатэр.— Шатэрнік М. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны.— Мінск, 1929; Юрч.— Юрчанка Г. Ф. Слова за слова.— Мінск, 1977; Яшк.— Яшкін І. Я. Беларускія геаграфічныя назвы.— Мінск, 1971.

¹ Анічэнка У. В. Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў.— Гомель, 1978, с. 23.

І. Л. БУРАК

ЗЛУЧНІК *але* І АСНОЎНЫЯ КАНКРЭТЫЗАТАРЫ ЯГО ЗНАЧЭННЯЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

Семантычны злучнік *але* ў сучаснай беларускай мове служыць для фармальнага прымацавання граматычна раўназначных (часцей) або нераўназначных (радзей) адзінак і выступае носьбітам адпаведнага кваліфікацыйнага значэння, характарызуючы семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж гэтымі адзінкамі. У аснове кваліфікацыйнага значэння гэтага злучніка знаходзіцца кантраст, пры якім адна адзінка абазначае штосьці процілеглае або процідзейнае таму, што абазначана другой адзінкай. Названы злучнік шматзначны, недастаткова дыферэнцыраваны; канкрэтныя яго значэнні вызначаюцца будовай, сэнсам і функцыяй тых структурна-сінтаксічных адзінак, якія ён аб'ядноўвае ў тэксце. Устаноўлена, што асноўнымі значэннямі гэтага злучніка з'яўляюцца супраціўнае і далучальнае, якія маюць шмат прыватных разнавіднасцей.

Пры **супраціўным** значэнні звычайна аб'ядноўваюцца непрэдыкатыўныя або прэдыкатыўныя адзінкі, паміж якімі выражаюцца супраціўныя адносіны і адносіны неадпаведнасці. У аснове супраціўных адносін знаходзіцца процілеглая семантыка суадносных кампанентаў, якія ўваходзяць у склад аб'яднаных адзінак. Гэтыя кампаненты звычайна абазначаюць працэсуальныя або атрыбутыўныя адзнакі і займаюць пазіцыю аднародных членаў пашыранага сказа (часцей за ўсё выказнікаў, дапасаваных азначэнняў і акалічнасцей спосабу дзеяння, меры і ступені) або выказнікаў прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа (з выказнікамі ў даным выпадку заўсёды звязаны іншыя члены сказа, якія суправаджаюць і ўдакладняюць агульны працэс супрацьстаўлення). Напрыклад: *Дзед слухае, але нічога не чуе* (З. Бядуля). *Невялікая, але бурная рэчка пеніцца між скал* (Э. Самуйлёнак).

Проціпастаўленне таго, што абазначана аб'яднанымі адзінкамі ў сказе, можа быць поўным, абмежавальным і замяшчальным. Поўнае проціпастаўленне афармляецца антанімічнасцю семантыкі суадносных кампанентаў у складзе аб'яднаных адзінак. Як правіла, у якасці гэтых адзінак выступаюць прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа: *Пісаніны многа, але толку мала* (І. Шамякін). *Былі звязаны рукі, але вольныя былі ногі* (М. Лынькоў). Пры абмежавальным проціпастаўленні адзін кампанент абмяжоўвае магчымасць ажыццяўлення ці паўнату праяўлення таго, што абазначана другім кампанентам. Такое проціпастаўленне звычайна афармляецца рознай, але не антанімічнай семантыкай суадносных кампанентаў: *Чуецца смех стомленых, але вясёлых лесарубаў* (Я. Брыль). *Я прыпамінаю пакоі, але пазнаю іх не адразу* (П. Галавач). Для адцянення абмежавальнага проціпастаўлення пры злучніку *але* ўжываецца часціца *толькі*: *Ён не гаварыў, але толькі слухай* (К. Чорны). *Было цёмна, але толькі паасобныя агенчыкі хат мігацелі ўдалечыні* (Б. Мікуліч). Замяшчальнае проціпастаўленне ажыццяўляецца тады, калі адзін кампанент замяшчае ці кампенсуе наяўнасць таго, што абазначана другім кампанентам. Гэта значэнне таксама знаходзіць сваё выражэнне ў рознай (не антанімічнай) семантыцы суадносных

кампанентаў: *Бабуля піша марудна, але акуратна* (У. Краўчанка). *Ра-ніцай ішоў дождж, але цяпер свеціць сонца* (К. Чорны).

Асабліва выразна праяўляецца замяшчальнае проціпастаўленне, калі для аб'яднання адзінак ужываецца злучнік *але* ў спалучэнні са злучнікамі *затое*: *Гаспадыня майчала, але затое ўсміхалася* (Я. Маўр). *У хаце было цесна, але затое весела* (П. Броўка).

Адносіны неадпаведнасці вызначаюцца не асобнымі кампанентамі, а ўсім зместам аб'яднаных адзінак. Пры гэтых адносінах адна адзінка сваім сэнсам не адпавядае таму, што было б натуральна і заканамерна, магчыма ці неабходна пры той умове або сітуацыі, якая змешчана ў другой адзінцы: *Пірог свежы, але нямачны* (Я. Маўр). *Хацелася ісці, але не мог падняцца* (М. Лынькоў). *Кузьма весяліўся, але сэрца было не на месцы* (П. Броўка). Значэнне недастатковай або адхіленай падставы, уласцівае адной з аб'яднаных адзінак, вельмі блізкае да ўступальнага (параўн.: *Кузьма весяліўся, хоць сэрца было не на месцы*). Вось чаму некаторыя даследчыкі лічаць, што ў такіх канструкцыях выражаюцца не адносіны неадпаведнасці, а супраціўна-ўступальныя адносіны¹.

Проціпастаўленне або неадпаведнасць заўсёды ўскладняюцца ўступальным адценнем, калі пасля злучніка *але* размешчана часціца *ўсё*: *Яна слухае, але ўсё майчыць* (К. Чорны). *Позна, але ўсё не спіцца* (І. Мележ). Калі часціца *ўсё* ужываецца ў спалучэнні з часціцамі *ж*, *такі*, то ўступальнае адценне суправаджаецца дадатковымі эмацыянальна-экспрэсіўнымі і мадальнымі адценнямі: *Маці хвора, але ўсё ж устае* (П. Галавач). *Мне страшна, але ўсё-такі іду* (Я. Колас). Уступальнае адценне можа канкрэтызавацца таксама прыслоўямі-часціцамі *ўжо* і *яшчэ*, якія ўваходзяць у склад адной з аб'яднаных адзінак: *Дождж шуміць, але ўжо сціхае* (К. Чорны). *Ужо даўно звечарэла, але ў хатах усюды свяціліся агні* (Я. Колас). Але калі гэтыя канкрэтызатары знаходзяцца ў кожнай з аб'яднаных адзінак, утвараючы суадносныя пары *ўжо... яшчэ*, *яшчэ... ўжо*, тады ўступальнае адценне праяўляецца больш выразна: *Гаспадар ўжо ўстаў, але яшчэ не снедаў* (М. Зарэцкі). *Чарот яшчэ зялёны, але вада ўжо дыхае холадам восені* (Я. Брыль). Асабліва выразнае гэта адценне ў тых выпадках, калі злучнік *але* ужываецца ў спалучэнні са злучнікамі *тым не менш*, *між тым*: *Мікіта злуе, але тым не менш слухае* (М. Чарот). *На дварэ лета, але між тым вада ў рацэ халодная* (Я. Маўр). Злучнікі *тым не менш*, *між тым* могуць самастойна аб'ядноўваць сінтаксічныя адзінкі: *Матор не новы, тым не менш працуе* (Звязда). *У вас на мястэчка многа сілы не патрабуецца, між тым вакол вялікая патрэба ў людзях* (Ц. Гартны). Таксама выразна рэалізуецца ўступальнае адценне, калі адна (як правіла першая) з аб'яднаных адзінак мае тыпізаваную будову з часціцамі *то*, *дык* у яе складзе. Але такія адзінкі заўсёды выступаюць як прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа: *Блізка то блізка, але каб не было слізка* (Прыказка). *Гаварыць дык гаварыла, але нічога сама не разумела* (К. Чорны).

У радзе выпадкаў проціпастаўленне або неадпаведнасць могуць ускладняцца спалучальным адценнем. Для афармлення гэтага адцення звычайна ўжываецца часціца *і*, якая размяшчаецца непасрэдна пасля злучніка *але*: *Усе глядзелі на іх без злосці, але і без прыязнасці* (М. Гарэцкі). *Дзед добры, але і баба не горшая* (А. Якімовіч). Апрача таго, спалучальнае адценне ў плане адначасовасці нярэдка адцяняецца наяўнымі пры злучніку *але* спалучэннямі *у той час*, *у той момант*: *Ляснік снедаў, але ў той жа час пра нешта думаў* (М. Зарэцкі). *Чуліся галасы, але ў той момант на іх проста не звярнулі ўвагі* (К. Чорны). Падобнае адценне афармляецца таксама спалучэннямі *разам з тым*, *разам з гэтым*: *Кароткая, але разам з тым слушная парада ўсхвалявала кавала* (У. Краўчанка). *Панна Марына мела перавагу над Ядвісяю ў харакце, але разам з гэтым Марына ўступала Ядвісі ў разнастайнасці праяўлення жыцця* (Я. Колас). Безумоўна, наяўнасць анафарычных займеннікаў у складзе прыведзеных спалучэнняў сведчыць аб семантычным узаў-

ленні ў другой адзінцы адпаведнай інфармацыі з папярэдняй адзінкі, што асабліва рэльефна выяўляецца пры далучэнні.

Пры *далучальным* значэнні злучніка *але* аб'ядноўваюцца ў асноўным прэдыкатыўныя або камунікатыўныя адзінкі, паміж якімі выражаюцца розныя віды далучальных адносін. Сутнасць гэтых адносін у тым, што далучальная адзінка служыць дадатковым ці спадарожным паведамленнем адносна таго, пра што паведамляецца ў далучаючай адзінцы. Функцыя дадатковага паведамлення далучальнай адзінкі значна аслабляе процілеглую семантыку злучніка *але*, у выніку чаго на першы план вылучаецца развіццёна-ўдакладняльнае значэнне, а процілегласць накладваецца на яго як дадатковае адценне. Для дыферэнцыяцыі далучальных адносін выкарыстоўваюцца розныя лексіка-граматычныя і інтанацыйныя сродкі. Так, анафарычныя займеннікі *гэта*, *тое* служаць для афармлення далучальна-азначальных адносін: *Стала цёмна, але гэта не дапамагло* (І. Мележ). *На ўзлеску стаіць хата, але ў той хаце ніхто не жыве* (А. Якімовіч). Пры дапамозе лексічнага паўтору асобных словаформаў адной адзінкі ў другой адзінцы афармляюцца далучальна-дапаўняльныя адносіны: *Шумяць дрэвы, але шум нудны, аднастайны* (К. Чорны). *Сымон выйшаў у сенцы. Але ў сенцах было ціха* (С. Грахоўскі). Асобае акцэнтаванне і лагічнае выдзяленне паўторанай словаформы дапамагаюць афармляць далучальна-вылучальныя адносіны: *Памкнуўся бегчы шукаць, але куды бегчы?* (Я. Колас). *Ёй было балюча і крыўдна. Але на каго крыўдаваць?* (У. Карпаў). Далучальная адзінка ў форме рытарычнага пытання, якая адносіцца да ўсяго зместу папярэдняй адзінкі і не мае ў сваім складзе паўтораных словаформаў, звычайна з'яўляецца паказчыкам далучальна-выясняльных адносін: *Іван авёс насіць дахаты ўхітраўся, але ж ці многа ўсыплеш у кішэню?* (У. Корбан). *Патрэбна медыцынская дапамога. Але дзе ўзяць ў тайзе dokтара?* (Х. Шынклер). Працяглая інтанацыйная паўза, якой на пісьме адпавядае пастаноўка кропкі, ужываецца для афармлення далучальна-супраціўных адносін, а таксама далучальных адносін неадпаведнасці: *Насця спявае. Але Люба майчыць* (М. Гарэцкі). *На дварэ цёпла. Але дзедатрасе ліхаманка* (З. Бядуля).

Нешматлікімі з'яўляюцца выпадкі, калі далучальны злучнік *але* прымацоўвае непрэдыкатыўныя ці паўпрэдыкатыўныя адзінкі. У якасці канкрэтызатараў семантыка-сінтаксічных адносін паміж непрэдыкатыўнымі адзінкамі звычайна выступае анафарычны займеннік *гэта*: *Рыгор хваляваўся, але гэтага не паказваў* (Р. Сабаленка). Пры далучэнні паўпрэдыкатыўных адзінак выражаюцца далучальна-атрыбутыўныя адносіны: *Па лузе вывіваецца рэчка, але не глыбокая* (Т. Хадкевіч), далучальна-апазітыўныя адносіны: *Сабраліся сяляне, але ў асноўным жанчыны* (В. Каваль), далучальна-камплетыўныя адносіны: *Насця была злосная, але не на Таню* (К. Чорны), далучальна-сіркумстантыўныя адносіны: *Пачыналася гутарка, але ненадоўга* (Ц. Гартны). Безумоўна, усе гэтыя адносіны суправаджаюцца супраціўным адценнем, якое часам канкрэтызуецца часціцай *толькі*: *Ён любіў гарэлку, але толькі чужую* (П. Галавач). *Сухазараў крыху спяваў, але толькі пад гітару* (Я. Колас), займеннікамі *той*, *такі*: *Гэта былі кветкі, але не такія, якіх яна чакала* (І. Грамовіч). *Люба заплакала вельмі горка, але тым ратавальным плачам, пасля якога становіцца лягчэй* (І. Шамякін). Прыклады паказваюць, што расчлянёная структура сінтаксічных канструкцый з паўпрэдыкатыўнымі адзінкамі ў пэўнай меры ўскладняе размежаванне гэтых адзінак з няпоўнымі прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучанага сказа.

Злучнік *але* можа выступаць як адзін з састаўных кампанентаў парных злучнікаў *не толькі ... але(і), хоць ... але(і)*. Абодва гэтыя злучнікі ў сучаснай беларускай мове адназначныя. Пры дапамозе злучніка *не толькі... але(і)* аб'ядноўваюцца непрэдыкатыўныя або прэдыкатыўныя адзінкі, паміж якімі выражаюцца градацыйныя супраціўна-спалучальныя адносіны: *Машыністы водзяць цягнікі не толькі ўдзень, але і ноччу* (Х. Шынклер). *Не толькі дарослыя працавалі на полі, але і дзеці дапа-*

магалі ім (П. Галавач). Злучнік *хоць* ... *але(i)* служыць для аб'яднання непрэдыкатыўных або прэдыкатыўных адзінак, паміж якімі выражаюцца ўступальна-супраціўныя адносіны: *Лемяшэвіч хоць не надта разумей, але любіў музыку* (І. Шамякін). *Хоць складанае пастаўлена пытанне, але просты на яго адказ* (П. Глебка). Адзін з кампанентаў гэтага злучніка *хоць* іншы раз ужываецца (пераважна ў гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры) у форме *хаця*: *Хаця блізка, але слізка* (Прыказка). *Хаця стаяла вясна, але сонца грэла слаба* (Э. Самуйлёнак). Як відаць, уступальна-супраціўныя адносіны істотна адрозніваюцца ад супраціўна-ўступальных адносін, бо маюць не паратаксічны, а гіпатаксічна-паратаксічны характар. Аднак незалежна ад гэтага некаторыя даследчыкі ўключаюць злучнік *хоць*... *але(i)* у разрад супраціўных, ставячы яго побач са злучнікамі *а, але* і інш.²

Такім чынам, злучнік *але* і ўтвораныя з яго дапамогай састаўныя або парныя злучнікі служаць сродкам сувязі розных сінтаксічных адзінак як аднароднага, так і неаднароднага саставу. Аднароднасць саставу забяспечваецца паралелізмам будовы і тэндэнцыяй да напаўнення аб'яднаных адзінак антанімічнай ці здольнай для антанімічнага проціпаставлення лексікай. Пры такой будове ўсе значэнні злучніка выяўляюцца выразна, і таму дадатковыя канкрэтызатары, як правіла, не патрабуюцца. Неаднароднасць жа саставу вызначаецца парушэннем паралелізму будовы аб'яднаных адзінак і адсутнасцю антанімічнай лексікі ў іх складзе. У гэтым выпадку значэнні злучніка часта канкрэтызуюцца адпаведнымі дапаможнымі сродкамі, у ролі якіх звычайна ўжываюцца анафарычныя займеннікі, часціцы, паўторы асобных словаформаў і інш. Натуральна, што злучнік *але* аднамясцовы: ён ніколі не паўтараецца і аб'ядноўвае толькі дзве адзінкі аднароднага або неаднароднага саставу, якія складаюць будаўнічы матэрыял для арганізацыі розных канструкцый закрытай расчлянёнай структуры.

¹ Гл.: Грамматика современного русского литературного языка.— М., 1970; Русская грамматика.— М., 1980, т. 2.

² Гл.: Современный русский язык / Под ред. Д. Э. Розенталя.— М., 1979, ч. 2; Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Современный русский язык.— М., 1981, ч. 3; Грамматика современного русского литературного языка.— М., 1970; Русская грамматика.— М., 1980, т. 2.

А. Ф. МАНАЕНКОВА

ПРИНЦИПЫ ОТБОРА СЛОВ В СЛОВАРЬ ВЕТКИ

Русские говоры Белоруссии обнаруживают две исконные основы: южнорусскую и псковскую. Это обуславливает необходимость представить словарный материал данных говоров в двух выпусках. Принципы отбора слов для них если не одинаковы, то достаточно близки. В данной статье речь пойдет о первом выпуске, отражающем лексику говоров Ветки, южнорусских по своему характеру.

При отборе слов в Словарь Ветки мы исходим прежде всего из принципов, изложенных в проекте «Словаря русских народных говоров» Ф. П. Филина. Словарь русских говоров Ветки в значительной части обращен к прошлому, отражая традиционную русскую диалектную лексику. Он включает диалектизмы лексические (*алякуш, кателя, киюшник, выкругиваться* и т. д.) и семантические (*веко 'крышка кваши', верх 'чердак', каток 'колесо в повозке'* и т. д.).

Словарь Ветки имеет свою специфику, обусловленную двумя моментами: во-первых, он не сводный, а региональный; во-вторых, это словарь русских говоров, длительное время находящихся в иноязычном окружении. Названные обстоятельства раздвигают рамки данного словаря в сравнении с Словарем русских народных говоров. На одно такое отличие регионального словаря от сводного указывает Ф. П. Филин. Преду-